

между купцом и пиратом не определялись. Наибольшую активность в пиратском промысле на Востоке проявляли финикийцы, критяне, египтяне. Следующим этапом развития промысла стал период финикийской и греческой колонизации, когда экспедиции носили государственный и частный характер. В V–I в. до н. э. пиратский промысел приобретает организованный характер и противопоставляется государственным интересам в Средиземноморьи. Проанализированы тактика, методы действий пиратов. Определены характерные черты политики греческих, римских, понтийских правителей в отношении пиратов.

Ключевые слова: пиратство, пират, торговля, колонизация, пиратский промысел, античность, Древний Восток.

Shulha Svitlana, Pinchuk Volodymyr. Ancient Piracy: the Etymology of the Concept and the Formation of the Trade. The article explores the evolution of piracy in the ancient world. The authors consider the modifications of the term «pirate» and determine the chronological framework of the selected stages of piracy development. It is stated that piracy emerged simultaneously with the sea trade when there was little difference between a merchant and pirate life. The most active in the pirate trade in the East were the Phoenicians, Cretans and Egyptians. The next stage in the piracy development was the period of Phoenician and Greek colonization when the expeditions were of state and private character. In 5–1 BC piracy acquired an organized character and was against the state interests in the Mediterranean. The article reviews and analyzes the tactics and methods of pirate actions and identifies the features of Greek, Roman and Pontic rulers' policy against the pirates.

Key words: piracy, pirate, trade, colonization, piracy trade, Antiquity, the Ancient East.

Стаття надійшла до редколегії
17.04.2017 р.

УДК 94(4)"15/16":27-565.9

Юрій Крамар

Реформація як чинник європейської історії Нового часу (до 500-річчя Реформації в Європі)

У статті висвітлюється місце та роль Реформації в європейській історії XVI–XVII ст. Проаналізовано чинники, які сприяли появі реформаційного руху в Європі. Охарактеризовано основні течії протестантизму. Показано місце Реформації у формуванні цінностей західноєвропейської цивілізації.

Ключові слова: Реформація, держава, церква, релігія, протестантизм, М. Лютер, Ж. Кальвін.

Постановка наукової проблеми та її значення. Цьогоріч світ відзначає 500-ту річницю європейської Реформації. Важливість цього історичного явища підкреслює масштаб святкування. Воно відбуватиметься в багатьох країнах світу, у т. ч. в Україні, свідчення чого – Указ Президента України П. Порошенка «Про відзначення в Україні 500-річчя Реформації» [18].

З'ясуємо, із чим пов'язана увага мільйонів людей в офіційно секуляризованих країнах до західноєвропейського релігійного руху XVI–XVII ст. Справа в тому, що Реформація – одна з подій модерної історії (поряд із великими географічними відкриттями, культурою Відродження), які зробили великий вплив на західноєвропейську цивілізацію. Адже вона супроводжувалася докорінною соціальною, економічною й політичною трансформацією західноєвропейського суспільства, знаменуючи перехід від Середньовіччя до Нового часу. Саме тому світська значимість Реформації не менш важлива ніж релігійна.

Цінний досвід економічних, соціокультурних перетворень, які відбувалися в країнах Західної Європи в добу Реформації, і для України. Що стало причиною економічного успіху країн, у яких перемогла Реформація, що сприяло швидкому розвитку наукових знань, освіти, світської культури? Відповіді на ці запитання спробуємо віднайти, звернувшись до досвіду західноєвропейської Реформації.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Реформація як історичне явище посідає помітне місце в історіографічному доробку зарубіжних учених [2; 3; 6]. Окремі аспекти проблеми висвітлено в роботах радянських і російських істориків [10; 13; 14; 15].

Інтерес до історії реформаційної доби зростає і в нашій країні. Серед обговорюваних у сучасному науковому просторі України тем стосовно цього питання виокремимо вплив реформаційних рухів на суспільно-політичне та культурне життя в країнах Центрально-Східної Європи, Реформація як складова частина міжнародних відносин раннього нового часу, Реформація як чинник формування цінностей західноєвропейського суспільства, вплив Реформації на європейське мистецтво постреформаційного періоду тощо. Цих проблем стосуються дослідження В. І. Любащенко [12], Л. О. Зашкільняка [5], В. Г. Ціватого [17], О. М. Звягіної [4], С. С. Черкасова [16].

Мета статті – показати роль Реформації в соціально-економічній, політичній, духовно-культурній трансформації західноєвропейського суспільства в перехідну добу від Середньовіччя до ранньомодерного часу.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Кінець XV – перша половина XVII ст. – переломна доба в історії західноєвропейської цивілізації. Це був період, коли відбувалися глибокі економічні (інтенсивний розвиток ринкових, ранньокапіталістичних відносин) і політичні зміни (формування монархічних держав із сильною централізованою владою), трансформувалися соціальна структура середньовічного суспільства. Ці процеси стали початком переходу від традиційного, т. зв. феодального суспільства до індустріального. За таких умов не могло не постати питання й про перегляд світоглядних орієнтирів і цінностей.

Ці завдання й виконувала Реформація – суспільно-політичний та ідеологічний рух у Західній і Центрально-Східній Європі, який набув форми релігійної боротьби проти католицької церкви та її віровчення.

Домінуючою конфесією в Західній Європі до початку XVI ст. залишався католицизм. Церква була важливим інститутом середньовічного суспільства. Зосередивши значні земельні володіння, вона домінувала в політичному й духовному житті, чинила тиск на державну владу та нерідко втручалась у світські справи. Папа Римський як зверхник церкви виступав верховним арбітром у питаннях міжнародної політики.

Водночас кінець XV – початок XVI ст. для римо-католицької церкви в Західній Європі позначений глибокою кризою, яка проявилася в стані її вчення, культу, інститутів, ролі в житті суспільства, у характері освіченості й моралі духовенства. Численні спроби поправити її стан внутрішніми реформами не мали успіху.

Перші усвідомлені вимоги реформувати релігійне життя й обмежити світські претензії римо-католицької церкви пов'язані з іменами англійського богослова Джона Вікліфа (1320–1384) та ректора Карлового університету в Празі Яна Гуса (1371–1415). Вони вказували на падіння морального авторитету церкви через наявні там порядки, засуджували церковне втручання у світські справи, критикували перетворення священства й моральних чеснот на предмет купівлі-продажу, закликали церкву повернутися до традицій раннього християнства апостольських часів, відновити значення Святого Письма та справжню рівність християн [12, с. 22–23]. Діяльність цих та інших визначних мислителів стала підґрунтям для розгортання класичної Реформації в XVI – першій половині XVII ст.

Глибинні причини, які привели до поширення Реформації, мали релігійний характер. Головна з них полягала в невдоволенні населення західноєвропейських країн католицькою церквою на тлі загострення інших суспільних суперечностей. Це невдоволення, насамперед, спрямовувалося проти практики зловживань церквою щодо відпущень гріхів за гроші (торгівля індульгенціями), купівлі-продажу церковних посад (симонія), утисків церковної інквізиції, втручання духовенства у світські справи.

Показовим було й падіння морального авторитету церкви. Остання перестала слугувати взірцем побожності й моралі. Самі понтифіки не відзначалися надмірним благочестям, «славилися» корумпованістю, продажністю та часто поводитися як світські государі, переймаючись лише власним добробутом і владою. Невипадково перші ознаки релігійного відродження з'явилися саме тоді, коли репутація церкви впала особливо низько. Це сталося в період понтифікату пап Олександра VI (Родріго де Борджіа) (1492–1503 рр.), Юлія II (Джуліано делла Ровере) (1503–1513 рр.) та Лева X (Джованні Медічі) (1513–1521).

Надмірні претензії духовенства, у т. ч. первосвящеників, викликали невдоволення не лише простих мирян, а й значної частини знаті та навіть приходських священиків. Отже, основна причина зародження Реформації – у релігійній площині. Однак своїм винятковим успіхам Реформаційний рух завдячує й іншим чинникам. Серед головних передумов реформації виокремимо такі:

• *Економічні.* Економічне життя того часу було тісно пов'язане з релігійним. Основою економіки середньовічної Європи залишалося сільське господарство. Церква, яка була одним з інститутів суспільства, до того ж доволі впливовим, володіла великими земельними багатствами. Однак нові віяння (поява ринкових методів ведення господарства, перехід від системи відпрацювання панщини до оброків, заміна відробіткової ренти грошовою, особисте звільнення селян) майже не торкнулися церковно-монастирських господарств. Церква, будучи консервативною організацією, залишалася прихильником старих методів ведення господарства (панщина, натуральні оброки, церковна десятина). Однак ці методи були малоприбутковими в умовах ринкового господарювання й не могли задовольнити зростаючих потреб духовенства. Тому католицька церква, яка не зуміла вчасно пристосуватися до нових економічних реалій, намагалася компенсувати фінансові втрати зростанням церковних податків і різноманітних поборів, що викликало невдоволення нею селян та бюргерства. До того ж важка праця не приносила ні матеріальних благ, ні морального задоволення селянину, адже церква вчила, що цей труд не має значення для спасіння й не є Божим покликанням.

• *Соціальні.* Становлення ранньокapіталістичних відносин супроводжувалося появою нових суспільних станів, у т. ч. буржуазії. Представники останньої чимдалі більшого значення надавали не так усталеним суспільним цінностям (походженню, становим привілеям, місцю людини в соціальній ієрархії), як новим якостям (ініціативності, підприємництву, енергійності, здатності діяти нетрадиційно тощо). Це не могло не спричинити переоцінки цінностей, зокрема й релігійних.

• *Політичні.* Економічний розквіт, що розпочався наприкінці XV – на початку XVI ст., створив сприятливі умови для формування монархічних держав із сильною централізованою владою. Їхні правителі намагались уніфікувати всі сфери політичного, економічного, культурного, релігійного життя країни, підпорядкувавши своєму впливу й церкву як один з інститутів тогочасного суспільства.

• *Ідеологічні.* Нові економічні реалії (розвиток капіталістичного підприємництва, торгівлі), нова духовна атмосфера (поява книгодрукування, поширення знань, наукова революція) породили нове мислення, в основі якого лежало світське вільнодумство, що протистояло панівній релігії. В основу середньовічного світогляду накладено теоцентризм – учення про Бога як джерело абсолютного, досконалого буття. В епоху Відродження утверджується новий світогляд – гуманізм, що визнавав цінність людини як особистості. Ідея нової людини стала основою індивідуалізму – невід'ємного елементу світогляду молодого буржуазії.

Формальним поштовхом до виникнення реформаційного руху в Європі став виступ проти індульгенцій ченця з німецького міста Віттенберг, професора теології Мартіна Лютера (1483–1546). Свій протест він обґрунтував у 95 тезах [9]. У цій праці не лише покритиковано заведену практику каяття, а й окреслено перші кроки очищення християнства від спотворень, що їх Лютер убачав у теорії та практиці католицизму.

Основним мотивом тез було спростування догмата про обов'язкове посередництво духовенства між людиною й Богом. Центральною тезою нової релігійно-філософської доктрини стало вчення про безпосередній особистий духовний зв'язок людини з Богом. «Людина рятує душу не через церкву, а через віру», – писав М. Лютер, тобто спасіння й вічне життя людини отримує не за допомогою церковних таїнств чи строгого дотримання обрядів, не «добрими справами», не своїми особистими заслугами, а на основі внутрішнього Божого дару, яким є віра. Жива віра в Ісуса Христа (Solus Christus – «тільки Христос») – головна ідея Реформації.

Із цієї тези випливали й інші «єретичні» положення вчення М. Лютера, як-от: відмова від церковної ієрархії, супрематії папства тощо. Це вчення давало змогу здійснити вимогу «дешевої церкви», яка давно вже висувалася бюргерством і була підхоплена ідеологами Реформації.

З ученням про «виправдання вірою» тісно пов'язана ще одна важлива теза М. Лютера, яка принципово різнилася від католицького догмату, – визнання Святого Письма єдиним авторитетом у сфері релігійної істини. На переконання, М. Лютера, безпомилковим джерелом істини про Бога є лише Біблія, а не декрети пап чи постанови церковних соборів. «Святе Письмо – єдине джерело віри, справжнє спасіння для людей», – про це він заявив у 1519 р. під час знаменитого Лейпцизького диспуту, на якому відомий полеміст, професор теології Іоган Маєр Екк намагався висміяти тези німецького реформатора. Саме цей диспут зробив зміст «95 тез» широко відомим усій Німеччині.

Публічний виступ М. Лютера проти католицизму отримав широку підтримку у всіх прошарках німецького суспільства. Князі були зацікавлені в тому, щоб у своїх володіннях підпорядкувати собі

церкву. Лицарство прагнуло збільшити власні землеволодіння за рахунок земель церкви й монастирів. Бюргерство в ході Реформації мріяло зміцнити свій економічний і політичний статус, а також створити більш дешеву та демократичну церкву, необтяжливу в повсякденному житті буржуа. Соціальні й національно-визвольні вимоги соціальних низів, бюргерства та князівської верхівки вступали в протиріччя з політикою Священної Римської імперії, що, зрештою, спричинило соціальний вибух у країні – Велику селянську війну (1524–1525 рр.) [14]. Сам же М. Лютер, хоча й представляв помірковане крило німецької Реформації, був звинувачений Папою Римським Левом X у ересі та відлучений від церкви.

Супротивника свого вчення М. Лютер отримав не лише в особі Папи Римського, а й імператора Священної Римської імперії Карла V. На імперському сеймі у Вормсі у квітні 1521 р. розгорнулася запекла боротьба між імператором, котрий виношував ідею створення світової католицької монархії на чолі з Габсбургами, та князями, які вбачали в лютерівській Реформації серйозну перешкоду цим планам. Підтримка частини князів дала можливість М. Лютеру зайняти тверду позицію й рішуче відмовитися від вимоги Карла V зректися свого вчення. Реформатор укотре підтвердив свою позицію: «Я не можу й не хочу зрікатися будь-чого, бо недобре і небезпечно чинити щось супроти совісті. На цьому стою і не можу інакше».

Поступово ідеї М. Лютера набули форми нового релігійного вчення, що отримало назву лютеранства. Його оголосили державною релігією в деяких німецьких (переважно північно-східних) землях, де князь із цього часу був і монархом, і зверхником церкви. У 1526 р. т. зв. перший Шпейєрський рейхстаг, на вимогу князів-лютеран, прийняв компромісне рішення про право кожного князя обирати релігію для себе й своїх підданих. Однак у 1529 р. на другому Шпейєрському рейхстазі католицька партія домоглася скасування цієї постанови. У відповідь князі-лютерани та міста, що їх підтримували, подали імператорові письмовий протест, або протестацію (звідси й сам термін – *протестантизм*), у якому сформульовано принцип свободи совісті.

Наступного року (1530) на рейхстазі в Аугсбургу помічник М. Лютера – Філіпп Меланхтон – представив імператору документ «Аугсбурзьке сповідання», у якому – викладено віросповідну доктрину лютеранства. Однак імператор Карл V учергове відмовився вести переговори з протестантами, після чого протестантські князі та низка імперських міст, що їх підтримувала, уклали між собою Союз для «захисту Реформації від імператора й католицької церкви, що його підтримувала». Війни між католиками та протестантами в Німеччині (відомі як Шмалькаденські) тривали з перемінним успіхом і завершилися в 1555 р. підписанням Аугсбурзького релігійного миру. Цей документ підтвердив завоювання протестантів у Німеччині. Лютеранство отримало право повноправного, офіційно визнаного релігійного культу на всій території країни. Влада князя відтепер поширювалась і на релігію за правилом «Чия влада, того й віра».

Аугсбурзький релігійний мир на деякий час припинив релігійну ворожнечу між католиками й протестантами в Німеччині. Водночас він підтвердив розпад Священної Римської імперії на католицькі князівства (південний захід Німеччини) і протестантську північ. Невдовзі імператор Карл V зрікся престолу й решту свого життя провів у монастирі.

Окрім Німеччини, іншим важливим осередком європейської Реформації стала Швейцарія. Ця країна була батьківщиною двох реформаційних учень – цвингліанства та кальвінізму. Учення Ульріха Цвінглі (1484–1531) близьке до лютеранства, щоправда, більш радикальне в окремих аспектах. У. Цвінглі заборонив використання під час богослужінь будь-яких зображень, дзвонів, свічок і співів; пастори одягались у звичайний одяг, навіть під час служби Божої, що відбувалася народною мовою; як і Лютер, він відстоював виключний авторитет Біблії й наголошував на цілковитій непридатності інших церковних книг. Ідеї У. Цвінглі викладено в працях «67 тез», «Про божественну і людську справедливість», «Про істинну та хибну віру».

Як і в Німеччині, Реформація у Швейцарії відбувалася в умовах гострого протистояння з католиками. Економічно розвинуті міські кантони – прийняли протестантизм, у той час, як лісові кантони залишилися переважно католицькими. У 1531 р. їхні війська за підтримки брата Карла V – Фердинанда Австрійського – розбили сили протестантів на чолі з У. Цвінглі поблизу Каппеля. Сам реформатор загинув. Його діяльність продовжив Гайнріх Біллінгер (1504–1575), котрий синтезував основні догмати Цвінглі в «Гнльветській сповіді» (1536 р.).

Окрім цвингліанства, Швейцарія стала батьківщиною ще однієї реформаційної течії – кальвінізму. Жан Кальвін (1509–1564) був французом за походженням. Однак у 1534 р. у зв'язку з гонін-

нями на протестантів він змушений залишити Францію й перебраться до швейцарського Базеля. Тут у 1536 р. він видає свою головну працю – «Настанова у християнській вірі» [7], яку часто називають енциклопедією протестантської думки. Поділяючи чимало поглядів німецьких однодумців, Ж. Кальвін, проте, пропонував нове розуміння деяких елементів лютеранського та цвінгліанського учень.

В основі релігійно-філософської доктрини Ж. Кальвіна лежала ідея предетермінізму – учення про т. зв. подвійне напередвизначення. Кальвін учив, що Бог ще до створення світу у своєму абсолютному передбаченні майбутнього призначив одним вічне блаженство, а інших прирік на вічні муки в потойбічному житті. Ніхто не знає, яке пророцтво належить йому. Однак будь-яка людина може довести богообраність своєю наполегливою й напруженою працею. У вченні Кальвіна успіхи в справах вважалися доказом обраності цієї людини перед Богом.

Невипадково кальвінізм знаходив своїх прихильників переважно серед молоді європейської буржуазії, що народжувалася. Ця ідеологія об'єднувала нідерландських бюргерів під час революції 1566–1609 рр., яка одночасно набула характеру визвольної війни проти іспанського абсолютизму. У результаті перемоги Нідерландської революції в Європі виникла перша буржуазна держава з республіканською формою правління – Голландія. Розпочався стрімкий економічний злет цієї країни, який триватиме кілька століть.

Великий відбиток Реформація наклала на політичну історію Франції XVI ст. Серед іншого, успіх протестантизму в цій країні був зумовлений сприятливою політичною кон'юнктурою. У 1550–1560 рр. спостерігали швидке зростання рядів французьких протестантів, особливо кальвіністів. В умовах назриваючої суспільно-політичної кризи (зростання абсолютистських тенденцій, ворожнеча між двома гілками династії Капетингів – Валуа й Бурбонами, невдала зовнішня політика – поразка Франції в Італійських війнах 1494–1559 рр.) це вчення виявилось зручною ідеологією для всіх невдоволених, причому не лише для буржуазії, а й для феодално-дворянської опозиції.

Протистояння католиків і кальвіністів (гугенотів) у Франції вилилось у затяжну громадянську війну, відому під назвою гугенотські війни (1562–1598 рр.). Їх наслідком стало не лише здобуття французькими протестантами рівних із католиками прав, а й зміна правлячої династії. У 1594 р. новим французьким королем став колишній лідер гугенотського руху Генріх IV Бурбон (1594–1610 рр.).

Варто згадати ще один важливий аспект західноєвропейської Реформації – міжнародний. Це був важливий елемент геополітичної гри в Західній і Центрально-Східній Європі в ранньомодерний час. Розколовши «католицьку» Європу на два ворогуючі табори – католиків і протестантів, вона інспірувала численні воєнні конфлікти, які часто мали релігійне «забарвлення». Апогеєм цього протистояння стала Тридцятилітня війна (1618–1648 рр.), яка завершилася Вестфальським мирним договором. Цей мир де-юре зрівняв протестантів із римо-католиками. Конфесійний фактор в історії міжнародних відносин поступово відходив у минуле.

Водночас у міжнародній політиці з'явилося поняття «Вестфальська система». Вона передбачала забезпечення повного суверенітету держави на своїй території, а також у міжнародних справах, легітимізувала поняття «національна держава». Вестфальська система була найтривалішою в модерній історії. Із певними модифікаціями вона проіснувала до початку XIX ст., коли розпочалися Наполеонівські війни в Європі.

Реформація як духовно-суспільне явище стала однією з найбільших подій європейської історії перехідної (від Середньовіччя до Нового часу) доби. За висловом Гегеля, вона була «сенсом історії нового часу». Ідеї, проголошені Реформацією, вплинули не лише на духовне життя західноєвропейського суспільства, а й на культуру, економіку, політику та навіть на повсякденний побут і буття європейців.

Які ж наслідки мала Реформація для країн Західної Європи?

- *Релігійні.* Основним наслідком Реформації стала *поява протестантських церков*. Після 1054 р. християнська церква не знала такого глибокого потрясіння, яким для неї стала Реформація. Одна за одною з Папським престолом пориває низка європейських держав. Лютеранство як офіційна релігія поширилось у північно-східній Німеччині, Скандинавських країнах, Прибалтиці. Кальвінізм набув статусу державної релігії в Нідерландах, офіційне визнання з боку держави отримали французькі кальвіністи (гугеноти) після Нантського едикту 1598 р. Громади кальвіністів мали певний вплив на території Угорщини та Польщі (у т. ч. на українських землях). Теологічна доктрина цієї течії постійно доповнювалася, набуваючи в різних країнах часткової модифікації, що робило її гнучкою в

процесі регіонально-національної адаптації. В Англії, наприклад, поширюються такі кальвіністські відгалуження, як пуритани та індепенденти, у Шотландії – пресвітеріани, у Голландії – гомаристи й армініани й т. ін. Невдовзі з'явилися також інші відгалуження протестантизму: англіканізм, соцініанство, методизм, анабаптизм. Виникають пізнопротестантські течії, як-от: баптисти, п'ятидесятники, адвентисти тощо.

Реформація завдала остаточного удару по єдності християнського світу. Англійський історик Н. Дейвіс: зазначає «цей скандальний поділ розрісся настільки, що люди взагалі перестали говорити про християнський світ і, замість цього, стали говорити про Європу». Водночас, розколовши католицький світ, Реформація прискорила реформування (модернізацію) самої римо-католицької церкви, яке до цього постійно відкладалось.

• *Економічні*. Великий вплив Реформація зробила на економіку, на формування культури підприємництва. Відомий німецький соціолог, філософ, історик Макс Вебер у роботі «Протестантська етика і дух капіталізму» доводив, що саме протестантизм став головним чинником становлення й розвитку капіталістичних відносин [1, с. 38–41]. Проповідники Реформації переконували, що кожна людина має своє унікальне покликання, неповторну життєву ціль (М. Лютер використовує для означення цього поняття термін «Beruf» – покликання від Бога здійснювати працю в чітко окресленій професійній сфері). Протестантизм націлював людину на те, що своє призначення вона може віднайти, насамперед, у професійній сфері. У невтомній праці в межах своєї професії й полягає служіння ближньому [1, с. 71]. Таке ставлення до роботи сприяло формуванню протестантської етики праці, вплинувши на розвиток капіталістичної системи. Відповідальне ставлення до праці, як до «Божого покликання» значною мірою сприяло економічному процвітання країн, у яких перемогла Реформація.

• *Політичні*. Реформація спричинила виникнення нових християнських віровчень, церков, конфесійних спільнот, що мали не надетнічний, а переважно національний характер. Новоутворені протестантські церкви тепер пов'язувались із певними державними або етнічними спільнотами. Це створювало умови для становлення в Європі *держав національного типу* (термін «національна держава» з'явився саме в XVI–XVII ст.). Важливо підкреслити й те, що реформатори були першими, хто відкинув латину в церковній та освітній практиці. Показово, що М. Лютер, переклавши Біблію німецькою мовою, заклав основи сучасної німецької літературної мови. У XVI–XVII ст. протестанти перекладали Біблію багатьма європейськими мовами. А це вело до появи й світської літератури цими мовами, сприяло «національному пробудженню» народів Європи на засадах християнського патріотизму.

Ще один феномен Заходу, народжений Реформацією, – *громадянське суспільство*. Елітарна ієрархія середньовічної церкви відводила мирянам позицію пасивного послуху. Проповідуваний протестантами принцип «всезагального священства» (кожен віруючий – «священник») перетворював мирян на активних членів суспільства. Релігійна свобода (право вибору пасторів, посильний внесок кожного на користь спільної справи) породжувала свободу громадянську. Це значною мірою вплинуло на формування політичної свідомості європейських націй.

• *Культурні*. Стверджуючи необхідність постійного читання Біблії, яку протестанти вважали джерелом віровчення, Реформація чинила помітний вплив на систему освіти в протестантських країнах, а отже, і на народну грамотність. Саме протестантами закладено фундамент сучасної масової державної школи, без якої неможливий суспільний і технічний прогрес. Лютеранська Швеція стала першою державою, яка на початку XVII ст. запровадила обов'язкову загальну середню освіту, зробивши її доступною для всіх верств населення. Невдовзі після початку Реформації в Європі відкрито низку нових університетів, а навчання в старих зазнало кардинальних змін. Відбувся перехід від схоластичної системи набуття знань до суто наукової. В умовах релігійного поліцентризму світська наука й культура отримала ширші можливості для вільного розвитку. Одним із наслідків цього стала «наукова революція» XVII ст.

Джерела та література

1. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму : [пер. з нім. О. Погорілого] / Макс Вебер. – Київ : Основи, 1994. – 261 с.
2. Гейссер Л. История Реформации: Тридцатилетняя война : [пер. с нем]. – Т. 3. / Л. Гейссер. – Изд. 2. – Москва : ЛЕНАНД, 2015. – 168 с.
3. Дейвіс Н. Європа: Історія / Норман Дейвіс ; [пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко]. – Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 1463 с.

4. Звягіна О. М. Реформація і міжнародні відносини у Центрально-Східній Європі (перша половина XVI ст.) / О. Звягіна // *Європейська Реформація XVI ст.: історико-антропологічний вимір (до 500-ї річниці початку Реформації в Європі)* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 8 лют. 2017 р. – Запоріжжя : АА ТанDEM, 2017. – С. 28–37.
5. Історія Центрально-Східної Європи : посіб. для студентів іст. і гуманіт. ф-тів ун-тів / за ред. Леоніда Зашкільняка. – Львів : Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, 2001. – 660 с.
6. Кенигсбергер Г. Г. Европа раненного Нового времени, 1500–1789 : [пер. с англ., послесловие Д. С. Харитоновича] / Г. Г. Кенигсбергер. – Москва : Весь Мир, 2006. – 320 с.
7. Кальвин, Ж. Наставление в христианской вере : в 2 т. / Жан Кальвин ; [пер. с фр. А. Д. Бакулова]. – Москва : Изд-во Рос. гос. гуманитар. ун-та, 1997–1999. – Т. 1. – 582 с.
8. Лемэтр Н. Католики и протестанты: религиозный раскол XVI в. в новом освещении / Н. Лемэтр // *Вопросы истории*. – 1995. – № 10. – С. 44–53.
9. Лютер М. 95 тезисов : [сборник] / Мартин Лютер ; [пер. с нем. И. Каркалайнен ; сост., вступ. ст., примеч. и коммент. И. Фокина]. – Санкт-Петербург : Роза мира, 2002. – 673 с.,
10. Лозинский С. Г. История папства / С. Г. Лозинский. – Москва : Политиздат, 1986. – 382 с.
11. Лукасік Я. Г. П'ять ідей, які колись змінили світ / Я. Лукасік // *500 років Реформації. Рух, що змінив світ*. – Київ : [б. в.], 2017. – С. 4–5.
12. Любашенко В. І. Історія протестантизму в Україні: курс лекцій / В. І. Любашенко. – Львів : Просвіта, 1995. – 350 с.
13. Прокопьев А. Ю. Германия в эпоху религиозного раскола 1555–1648 / А. Ю. Прокопьев. – Санкт-Петербург : ИЦ «Гуманитарная Академия», 2002. – 382 с.
14. Смирин М. М. Германия эпохи Реформации и Великой крестьянской войны / М. М. Смирин. – Москва : Учпедгиз, 1962. – 262 с.
15. Чистозвонов А. Н. реформация как фактор германской истории XVI в. / А. Н. Чистозвонов // *Средние века*. – Москва, 1985. – Вып. 48. – С. 91–100.
16. Черкасов С. С. Європейська Реформація та православна церква у Речі Посполитій XVI ст.: специфіка започаткування міжконфесійних відносин / С. Черкасов // *Європейська Реформація XVI ст.: історико-антропологічний вимір (до 500-ї річниці початку Реформації в Європі)* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 8 лют. 2017 р. – Запоріжжя : АА ТанDEM, 2017. – С. 73–82.
17. Ціватий В. Г. Європейська Реформація та особливості процесів інституціоналізації зовнішньої політики і дипломатії ранньої модерної доби: теоретико-методологічний аспект / В. Ціватий // *Європейська Реформація XVI ст.: історико-антропологічний вимір (до 500-ї річниці початку Реформації в Європі)* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 8 лют. 2017 р. – Запоріжжя : АА ТанDEM, 2017. – С. 10–28.
18. Указ Президента України «Про відзначення в Україні 500-річчя Реформації» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/3572016-20423>

Крамар Юрий. Реформация как фактор европейской истории Нового времени (к 500-летию Реформации в Европе). В статье освещаются место и роль Реформации в европейской истории XVI – XVII ст. Выяснено, что Реформация стала одним из ключевых этапов в развитии западноевропейской цивилизации. Проанализированы факторы, способствовавшие зарождению реформационного движения в Европе. Ее возникновение связано с общим кризисом средневекового общества и его институтов, в частности, церкви. Среди основных предпосылок Реформации было формирование нового социального слоя – буржуазии, а также изменение интеллектуальной среды в Европе, на что повлияло распространение в эпоху Возрождения идей гуманизма. Реформация положила начало кардинальным политическим и социально-экономическим трансформациям, повлекшим эволюцию органов публичной власти, формирование европейской капиталистической системы, изменение социальной структуры общества. В геополитическом измерении Реформация стала одним из факторов возникновения национальных государств в Европе. Показано место Реформации в формировании ценностей западноевропейской цивилизации.

Ключевые слова: Реформация, государство, церковь, религия, протестантизм, М. Лютер, Ж. Кальвин.

Kramar Yurii. The Reformation as a Factor of New Time in the European History (to the 500th Anniversary of the Reformation in Europe). In this article a place and a role of the Reformation in the European history of XVI–XVII centuries are illuminated. It is found out that the Reformation became one of the main stages in the development of European civilization. The factors which assisted to the appearance of reformed movement in Europe were analysed. The origin of the Reformation was connected with the general crises of medieval society and its institutions, in particular, church. Among the main preconditions of the Reformation were forming of new social estate – bourgeoisie and changing of the intellectual community in Europe which were caused by spreading the ideas of humanism in the period of the Renaissance. The Reformation initiated cardinal political and socio-economic transformations, that

stimulated the evolution of public government, forming of the European capitalist system and changes in the social structure of society. In the geopolitical measurements the Reformation became one of the factors of building national states in Europe. In this article it is shown the place of the Reformation in the forming of values of European civilization.

Key words: the Reformation, state, church, religion, protestantism, M. Luter, G. Calvin.

Статтю подано до редколегії
30.04.2017 р.

УДК 327 5+140. 8(410)(092)

Ганна Хлібовська

Англійський мислитель Генрі Болінгброк (1678–1751 рр.) про принцип «рівноваги сил» у міжнародних відносинах

У статті проаналізовано погляди англійського політика й мислителя Г. Болінгброка щодо принципу «рівноваги сил» у міжнародних відносинах як чинника, котрий унеможливував би війни та військові конфлікти. Охарактеризовано фактори, що, на його думку, забезпечували б стабільний європейський порядок. Виокремлено роль Г. Болінгброка як одного з лідерів партії торі в практичній реалізації європейського балансу в міжнародних відносинах.

Ключові слова: Г. Болінгброк, військові конфлікти, міжнародні відносини, принцип «рівноваги сил», Утрехтський мирний договір.

Постановка наукової проблеми та її значення. Міжнародні відносини у XVIII ст. визначалися змінним співвідношенням двох тенденцій: розширенням співробітництва між країнами, з одного боку, і конфліктністю, зумовленою нерівномірністю й своєрідністю їх розвитку – з іншого. Система міжнародних відносин, що формувалася після завершення Тридцятилітньої війни, увібрала в себе як основні регіони Європейського континенту, так і інші частини світу, передусім азійську та американську. Поступово ускладнилася взаємодія внутрішніх і зовнішніх факторів розвитку в межах системи, посилювалася диференціація великих та малих держав, метрополій і колоній.

Одночасно закладались основи міжнародного права, що втілювались у договорах, конвенціях й інших формах багатосторонніх зв'язків. Зросло значення дипломатичної діяльності – важливого аспекту зовнішньої політики та координації зусиль для розв'язання регіональних і світових проблем. Відтак поступово формується один із визначальних принципів міжнародних стосунків – принцип «рівноваги сил», – реалізація якого не втратила актуальності й сьогодні.

Означені зміни в міжнародній політиці стали об'єктом вивчення представників європейського Просвітництва – провідного тогочасного світоглядного напрямку, позаяк ідея балансу, або рівноваги сил, виявилася дуже близькою до ідеї рівноваги внутрішніх соціальних сил, балансу політичних інструментів – законодавчої, виконавчої й судової влади – засадничої тези просвітницької ідеології в побудові соціально справедливого суспільства. Тогочасні мислителі, намагаючись проаналізувати сутність воєн і воєнних конфліктів у новий час, пропонували свої підходи до утвердження такого європейського порядку, який би унеможливив у майбутньому розв'язання зовнішньополітичних проблем військовими методами. Чільне місце з-поміж них займає англійський просвітник і політичний діяч, один з авторів Утрехтського мирного договору Генрі Сент-Джон лорд Болінгброк (1678–1751 рр.).

Аналіз дослідження цієї проблеми. Проблема міжнародних відносин у Європі другої половини XVII – початку XVIII ст. має значну історичну літературу. Однак власне роль Г. Болінгброка як одного з впливових політиків рубежу XVII–XVIII ст., майже не досліджувалась істориками. Найбільш повно охарактеризували його діяльність М. Барг [1] та Є. Ієрусалимська [9]. У їхніх наукових розвідках проаналізовано вплив середовища на формування поглядів Г. Болінгброка, його просвітницьку філософію, політичну діяльність. Фрагментарно окреслено позицію Г. Болінгброка щодо існуючих міжнарод-